

GÜZELYURT TARİH BULUŞMASI

(3-4 NİSAN 2001)

BİLDİRİLER

Lefke Avrupa Üniversitesi
Lefke - Haziran 2001

Solî Harabeleri

İÇİNDEKİLER

Güzelyurt Tarih Buluşması Açış Konuşması <i>Prof. Dr. Mesut Ayan</i>	I
Güzelyurt Tarih Buluşması, Sunuş <i>Sabri Yetkin</i>	III

I. OTURUM

TARİH YAZICILIĞININ EVRİMİ

Tarih Kuram İlişkinin Eylem Kuramı Üzerinden Kurulmasının Tarih Yazıcılığına Getirebilecekleri Açılım Olanakları Üzerine.....	3
<i>İlhan Tekeli</i>	
Tarih Yazıcılığının Bugünü.....	15
<i>Orhan Koloğlu</i>	
Tarihçilik: Geçicilik ve Güvenlik.....	25
<i>Büşra Ersanlı</i>	

II. OTURUM

TARİH VE MİLLİYETÇİLİK

Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri.....	37
<i>Mehmet Saray</i>	
Kemalist Milliyetçilik Bağlamında Cumhuriyet Demokrasi Tartışmaları.....	43
<i>Baskın Oran</i>	
Türk Kurtuluş Savaşı'nda Yunanistan'a Kıbrıs'tan Gelen Destek.....	51
<i>Engin Berber</i>	
Türkçe Kıbrıs Basınında Millî İktisat-Millî Burjuvazi Yaratma Çabaları: İstibdad'dan Cumhuriyet'e.....	67
<i>Sabri Yetkin</i>	

KEMALİST MİLLİYETÇİLİK BAĞLAMINDA CUMHURİYET DEMOKRASİ TARTIŞMALARI

Baskın Oran*

Bu son derece yoğun bir konu. Ama, anlaşılır bir dille anlatmaya çalışacağım. Bunun için her iki tarafın karşılıklı iddialarından başlamak istiyorum. Türkiye’de yapılan, fakat baş örtüsü konusunun yanı sıra Türkiye’den ithal edilen tartışmalar arasına giren bu hususta birinci iddia aşağı yukarı şöyle: “Biz inancımızı yaşayamıyoruz. Dinimizi uygulamamız engelleniyor. Bu demokrasiye aykırıdır.” İkinci iddia da şöyle: “Bunlar demokrasiyi kullanarak laik Cumhuriyet’i yıkmaya ve şeriatı getirmeye yönelmişlerdir.”

Birlikte alınınca çok ilginç iddialar, çünkü ikisi de Kemalizm’i temel alıyor. Birinci iddia yani İslamcılarinki (bilinçli veya bilinçsiz bir biçimde) Kemalizm’in amacı olan demokrasiden söz ediyor, ikincisi yani Kemalistlerinki ise Kemalizm’in aracı olan laik devletten.

***

Şimdi, izninizle burada durup, bazı bilgiler aktarmam gerek sizlere. Yani, bir süre için konferanstan derse geçmem gerek. Çünkü bu bilgiler olmaksızın devam edemeyiz. Dört konuda bilgi aktaracağım: 1) Kemalist Milliyetçilik ve amaçları nedir, 2) Batı, Batıcılık nedir, 3) Yukarıdan Devrim nedir, 4) Laik ne demektir?

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi.

1) Kemalist Milliyetçilik yaklaşık 30-35 yıl önceden, 1955 sonrası Asya ve Afrika ülkelerinde görülen az gelişmiş ülke milliyetçiliğinin prototipini verdi. Üç tane temel amacı vardı: Birincisi, siyasal bağımsızlığı kazanmak; ikincisi, Batılaşmak yani her bakımdan Batı'ya benzemek; üçüncüsü de, kendine bir olumlu bir kimlik bulmak. Çünkü emperyalizm tarafından hakaret görmüş, kendisine aşağılanmış bir kimlik verilmek istenmiştir. Şimdi burada bizi ilgilendiren ikinci konu, yani Batılılaşma.

2) Peki, Batı nedir? Çok kısa söylüyorum, Batı altyapı (yani kabaca sosyo-ekonomik düzen) açısından kapitalizmdir, üstyapı (yani hukuk, siyasal düzen vs.) açısından akılçılık (rasyonalizm), demokrasi, vs.'dir. (Zaten, Kemalizm'in temel amacı Batılılaşmak olduğu içindir ki, Kemalizm'in amacının demokrasi olduğunu söyledim biraz önce).

3) Yukarıdan Devrim nedir? Bir seçkinler grubunun, iktidarı ele geçirerek, bir reform ihtiyacı duymayan halka rağmen ülkedeki siyasal düzeni ve hukuku vs. değiştirerek reformlar yapması. Kemalist Milliyetçilik, laik ulusal devleti Yukarıdan Devrimde araç olarak kullanarak amacına ulaşmak istemiştir. İlk amacı da, laik bir ülke.

4) Son olarak: Laik ne demektir. Aslında burada iki tane terim olmak gerek. Biri laik (Fransızca: *laic*), diğeri seküler (İngilizce: *secular*).

Laik (Latince *laikus*'dan gelir, din adamı olmayan demektir), devletin bir niteliğidir. Devlet laiklik politikası uygular ve bu politikayla ulusu sekülerleştirmek ister. Seküler, Latince *Seculum*'dan gelir ve çağdaş demektir.

Peki sekülerleştirmek ne demek? Çok kısa olarak söylüyorum, toplumun temelini Tanrı'ya dayanır olmaktan çıkarıp ulus'a dayandırmak demektir. Ulus yerine, iktidar kelimesini de koyabilirsiniz. Çünkü iktidarın temeli ya Tanrı, ya da Ulus'tur. Laikliği reddeden düşünce akımı (İslamcılık) iktidarın temelini Tanrı olarak belirlemiştir. Bu, "Ben, iktidarı Tanrı'dan alıyorum, Ben, Tanrı'nın oğluyum"dan başlar, "Beni eleştiremezsin, çünkü benim iktidarım Tanrı kelamını temsil eder, eleştirdiğin anda Tanrı'ya karşı çıkmış olursun" a kadar gider. Bu, iktidara karışılmayacağı anlamına gelir. Tanrı'dan alınan iktidarı seçimle denetleyemezsiniz. Bunun karşısında duran ve iktidarı ulus'a dayandıran laik iktidar ise 4 yılda bir yapılan seçimlerle ulusun vereceği oya göre devam eder veya değiştirilir.

Bu durumda, laikleştirme politikası bir devletin kullandığı bir politika olup, amacı toplumu sekülerleştirmektir. Kemalist Milliyetçilik 3 Mart 1924'ten başlayarak yani Hilafeti kaldırdığı günden başlayarak iktidarın ve ulusun temelini, Tanrı'dan ulus'a kaydırmıştır. Bu bir "laikleştirme" politikasıdır ve amaç seküler milleti, seküler toplumu yaratmaktır.

***

Şimdi, dersi burada bırakıp konferansa devam edebiliriz.

İki iddianın da Kemalizmi temel alarak ileri sürüldüğünü söylemiştim. Birinci iddia, Kemalizmin amacı olan demokrasinin ihlal edildiğini söylüyordu. İkinci iddia da, Kemalizmin aracı olan laik devletin ortadan kaldırılmak istendiğini söylüyordu.

Bu amaç-araç tartışması Türkiye'ye özgü mü?

Hayır. Bu evrensel bir tartışmadır. Özü de, din-devlet ilişkilerinin nasıl olacağı meselesine dayanır. Yine bunun da özü, bir ülkede feodal kalıntılar var mıdır, yok mudur tartışmasına dayanıyor. Çünkü din, feodal dönemin temel ideolojisidir.

Anladınız tabii; şimdi burada yine derse geçmemiz gerekiyor. Başka türlü olamaz çünkü.

***

Din-devlet ilişkileri açısından ülkeler 3'e ayrılır.

1) Feodal dönemi hiç tanımamış olanlar: Bunlarda din-devlet kavgası yoktur veya önemsizdir. Çünkü, din'in devlet'e üstün olmasını ifade eden feodal dönemi yaşamadıkları için (ör. ABD, Yeni Zelanda, Avustralya gibi göç sonucu kurulan, kabile düzeninin üzerine doğrudan doğruya ticaret kapitalizmini getirerek kurulan devletler) böyle bir kavga bu ülkeler için anlamlı değildir. Burada, örneğin ABD'de devlet dine karışmaz, ama hiçbir biçimde para vs. yardımı da yapmaz. Yani, din ile devlet ayrılmıştır. Birinden biri diğerine karışmaya kalktığı zaman hemen itirazlar yükselir.

2) Feodal dönemi bir altyapı devrimiyle, yani sağlam biçimde tasfiye etmiş olanlar: İngiltere ve Fransa gibi. Bu ülkelerde devlet dini denetim altına almıştır. Örneğin Fransa 1789'da yaptığı devrimden sonra yaklaşık 1905'e kadar son derece sert bir laikleştirme politikası sürdürmüştür. O kadar ki, devlet kilisenin topraklarına el koymuş ve en azından Cizvit tarikatını Fransa toprakları dışına sürmüştür.

Türk lâikleştirme politikasıyla mukayese kabul etmeyecek kadar sert olan bu Fransız lâikleştirme politikası sonucunda Kilise iktidara talip olmaktan vazgeçecektir. Yani, Marie (Meryem Ana) Marianne'a (Fransız Devriminin simgesi olan kadın) baş egecektir. Ancak toplum sekülerleştikten sonradır ki devlet sert önlemlerini yumuşatacak ve dinsel sembelleri vs. taşımak serbest olacaktır.

İngiltere bu konuda Fransa'dan daha rahattır, çünkü devletin Kilise'yi zapturapt altına alma süreci Fransız Devriminden 250 yıl önce başlamıştır. Hepimizin bildiği gibi VIII. Henry, kendisine boşanamazsın diyen Kilise'yi pençesi altına alacak, topraklarına bile el koyacak, arkasından bir de baronlarına satacaktır. Kilise'nin de başına geçecektir. Onun için, bugün İngiltere'de polislerin bile türban takması serbest bırakılmıştır; çünkü devlet dinden artık korkmaz.

3) Bir de Türkiye gibi, feodalizmi üstyapı devrimiyle (Yukarıdan Devrim ile) tasfiye etmeye çalışmış, ama tabii ki tam başaramamış ülkeler. Türkiye'de Kemalist devletin dini denetim altına alma çabaları 3 Mart 1924'te Hilafet'in kaldırılmasıyla başlamıştır. Arkasından İmam Hatip okullarının, arkasından da İlahiyat

Fakülteleri'nin kapatılmasıyla devam etmiştir. İlahiyat Fakülteleri, eğer bir sayı vermek gerekirse 1925'te 284 öğrenciye sahipti, 1941'de öğrencisizlikten kapandı. Daha doğrusu kapatıldı. İmam Hatip okulları 1924 tarihinde 29 taneydi 1930 tarihinde sayıları 2'ye indi. Aynı yıl İmam Hatip okulları kapatıldı.

(Bir parantez açıp hemen söyleyeyim: Türkiye'deki lâikleştirme politikasını genel olarak Fransa'dan ithal olarak yorumlama eğilimi vardır. Yanlıştır. Laiklik doğrudan doğruya Osmanlı'dan, hatta Bizans'tan alınmadır. Osmanlı'da devlet, dine kesinkes hakimdir. Pençesi her an dinin üzerindedir. Evet, padişah fermanlarının şeyhülislâmın vereceği fetvalar tarafından desteklenmesi gerekir, şeriata uygunluğunun saptanması gerekir. Ama şeyhülislâmın görevden alınması ve ondan sonra da (ulemanın kanının yere dökülmesi caiz olmadığı için) yay kirişiyle boğularak idamı padişahın iki dudağı arasındadır. Çünkü o bir devlet memurudur. Yani, Bizans'ta ve Osmanlı'da devletin pençesi dinin üzerindedir. Türkiye Cumhuriyeti bunu kopya etmiştir, o kadar. Şimdi laik devletin politikasına devam edelim.)

Fakat Türkiye'de genel oyun gelmesi ile birlikte bu okullar yeniden açılmaya başlanmıştır. Fakat İslâm'ın ve İslâmî iddiaların yükselmesi esas olarak 12 Eylül 1980 askerî darbesi sonrasında. 1980'de iktidarı ele alan askerî idare, Kürt milliyetçiliğine ve komünizme panzehir olarak İslâm'ı güçlendirmek istemiş ve Türk-İslâm Sentezi adı altında ortaya atılan bir ideolojiyi yarı resmî olarak benimsenmiştir. O kadar ki, o günlerde devlet başkanı Kenan Evren nutuklarında lâikliği Kuran'dan ayetler okuyarak savunurdu. O sırada uluslararası planda paralel bir gelişme de vardı: Komünizm'i çevrelemeye yarayacak ve İslâm ülkelerinden oluşan bir "Yeşil Kuşak" teorisi özellikle Başkan Reagan zamanında yürürlüğe konmuştur ve bundan da kuvvet alan İslamcılık Türkiye'de yükselmeye başlamıştır.

Fakat, komünizmin ve PKK'nın tehlike olmaktan çıkması üzerine, özellikle 28 Şubat 1997'den sonra aynı Ordu İslamcılığı bir numaralı tehlike ilan edecek ve bugünkü baş örtüsü vs. sorunları doruğa varacaktır.

***

Şimdi, toparlayalım:

Demek ki, bir toplum seküler olduğu oranda devletin laiklik politikası izlemesine gerek kalmıyor. Toplum seküler olmadığı ölçüde ise, devletin sertlik derecesi toplumun sekülerlikten ne kadar uzak olduğuna göre değişen bir laiklik politikası izlemesi kaçınılmaz oluyor.

Bu durumda, Kemalist devletin belli bir oranda laiklik politikası uygulaması ve bu uygulama sırasında demokrasinin bir miktar zedelenmesi kaçınılmaz demektir. Çünkü laiklik demokrasi için bir önkoşuldur (çünkü, daha önce de söylediğim gibi, seküler olmayan bir toplumda iktidarı denetlemek mümkün değildir, demokrasi olmaz), ama demokrasi laiklik için önkoşul değildir ve hatta seküler toplumun kurulması sürecinde (daha önce de söylediğim gibi) yukarıdan devrimci devlet laiklik politikası uygularken baskı yapar.

Hah, şimdi en önemli noktaya geliyoruz. Ne kadar baskı yapar, nereye kadar yapar, ne kadar ve nereye kadar yapması akılcıdır? Diğer yandan, İslamcılar bu baskıları ne denli hak ediyorlar; yani seküler toplumun kurulmasına ne denli karşı koyuyorlar?

Bu soruları sormak lazım, çünkü 1) Seküler toplumu kurmak için laiklik politikasının bir miktar ve bir süre baskı yapması gerektiğini kabul ettiğinizde dahi bunun ilelebet sürmesi gerektiğini iddia edemezsiniz ve bugün Türkiye’de bu konuda anlamsız baskılar görüldüğünü söylemek mümkündür; 2) Bugün Türkiye’de İslamcılar çok anlamsız dayatmalarda bulunarak bu anlamsızlıkları büyük ölçüde haklı gösteriyorlar. Hiç kimse meseleyi soğukkanlılıkla ele almak istemiyor. Sırayla inceleyelim.

Önce, Kemalist devletin yaptığı hatalar. Bir kere, Türkiye’de devlet hiç karışmaması gereken şeylere karışır ve bu yüzden de İslamcıları kuvvetlendirir. Basından birkaç örnek vereyim:

Türkiye’de devletin dine müdahalesinin ana aracı olan Diyanet Başkanlığının zaman zaman yayınladığı Fetvalar Kitabından: “Rozetle namaz kılınmaz” (*Yeni Yüzyıl*, 11 Şubat 1996). “İnsan saçından peruk yapmak, dövme yaptırmak ve sigara içmek dinen yasaktır” (*Cumhuriyet*, 6 Mart 1996). Yine Diyanet’in bir hutbesinden: “Fikir özgürlüğü içine dinsizliğin sokulması, insanlık için bir ayıptır. İnsanlar fikir özgürlüğünün müspet anlamda anlayıp, fikrini Allah’ın kullarına yararlı olacak şekilde kullanmalıdır” (*Cumhuriyet*, 22 Haziran 1998). Bir diğer hutbe: “İlahi dinlerin en kapsamlısı olan İslâm dini, insanlara bir çerçeve çizmektedir. İnsan bu genel çerçeveyi ihlâl etmemek kaydıyla istediği kadar aklını kullanmak ve düşüncesini geliştirmekle yükümlüdür” (*Cumhuriyet*, 14. Temmuz 1998). Hatırlayacaksınız, bir ara bu Fetvalar Kitabında yazdı, istakoz ve kabuklu deniz hayvanları yemek mekruhtur, diye. Sonra basın alaya alınca, yeni yorum şöyle oldu: “Her ne kadar daha önce kabuklu deniz hayvanlarının yenilemeyeceği söylenmişse de, eğer kişi tiksiniyorsa yiyebilir” (*Hürriyet*, 3 Mart 1996). Tabii, bu sefer basın daha çok alay etti ve bu yeni yorumu “İkinci İstakoz Fetvası” başlığıyla verdi.

Düşünebiliyor musunuz, devlet bu Diyanet’e Dışişleri Bakanlığına verdiği bütçenin 1,5 katını veriyor, İçişleri ve Kültür bakanlıklarına toplam olarak verdiği 2 katı bütçe veriyor, Çalışma Bakanlığına verdiği 10 misli bütçe veriyor. Bugün Türkiye’de 6 saatte bir cami, ama 6 günde bir okul yapılıyor. Toplam 857 hastaneye karşılık bugün 70.000 cami var, Diyanet’te çalışan 90.000 de personel. Diyanet İşleri Başkanlığı 2010 yılı için yaptığı projeksiyonda cami sayısının 103.000’e, Diyanet personelinin de 238.000’e çıkarılmasını planlamış durumda.

Şimdi devletin başka organlarının yaptığı hatalara gelem. 17 Ağustos 1985 tarihli *Cumhuriyet*’ten: “Yozgat Sorgun’da gerdek duası yapanları, töreni lojmanından izleyen savcı yardımcısı (ismi veriliyor) ‘lâikliğe aykırı davranmak’tan tutuklattı”. Şimdi tarihini hatırlayamadığım, fakat sık sık rastlanan bir haber:

"Acizmenlilerin kıyafeti suç delili sayıldı". Milli Eğitim Bakanlığının bir tebliği: "Özel kurslarda öğrenciler baş örtüsüyle derse alınamaz". Çok uzatmayayım. Ama bence devletin yaptığı en büyük hata, ve tekrar ediyorum, İslamcıları kuvvetlendiren hata, kız öğrencilerin baş örtüsüyle üniversiteye sokmamaktır. Ama buna biraz sonra geleceğim. Şimdi, toplumumuz içinde Kemalist olmakla övünen kimilerinin yaptıkları ve yine İslamcıları kuvvetlendiren hatalardan söz edeyim:

19 Nisan 1989 tarihli *Milliyet*'ten: "Lâik Türk Kadınları'nın Anıtkabir'deki Atatürk'e Saygı yürüyüşünde o sırada eşi Hıdır Sağ'la birlikte Tunceli'den gelmiş ve Anıtkabir'i ziyaret etmekte olan Fatma Sağ'ın poşusu ve tülbenti çıkartılmak istendi". 4 Ekim 1992 tarihli *Milliyet*'ten: "Kordon'daki Atatürk anıtına köpeğiyle gelerek çelenk koymak isteyen Hayvanları Koruma Derneği İzmir Şube Başkanına (bir hanımın ismi veriliyor) Atatürkçü Düşünce Derneği bir basın toplantısıyla karşılık verdi. Yönetim kurulu üyesi ve sözcü (hanımın adı veriliyor) şöyle dedi: "Bu hanımın eşinin Belçikalı ve köpeğinin de arap cinsi olması ayrıca düşündürücüdür". 28 Haziran 1998 tarihli *Cumhuriyet*'ten: "Sarık, cüppe ve türban, İzmir'deki 'Düşünce Suçları ve Sanat' sergisinden tepki üzerine kaldırıldı".

Bütün bunlara, İslamcılar kafiye tutturmaz mı? Hem de nasıl tutturuyorlar. TBMM'ye kavga çıkacağını bile bile baş örtülü kadın milletvekili sokuyorlar, bir de üstüne Amerikan vatandaşı çıkıyor. Üniversite kapılarında fırsatı ganimet bilip "bindirilmiş kıtalar" getiriyorlar, televizyonlara şov yapıyorlar. Bunlar önemli değil, yurtlarda oruç tutmayan öğrencileri dövüyorlar. Namaz kılmazsa yurttan atıyorlar. Kız öğrenciler başlarını bağlamazlarsa bursunu kesiyorlar. Yani, İslam'ı yaşamaya çalışmakla yetinmiyorlar, bir de yaşatmaya çalışıyorlar ona buna. İktidara koalisyon ortağı oluyorlar, devlet daireleri her nedense her Ramazan onarıma giriyor. Cuma günleri namaza gideceğiz diye öğleden sonra çıkarlar, bir daha gelmezler, çalışma saatlerini alt üst ederler. Üstelik, namaza gitmeyi gitmedi diye mimlerler ve işten çıkartırlar. Ve tabii ki, Türkiye'yi bir din devletine dönüştürmek istedikleri ve fırsatını bulunca da dönüştürecekleri izlenimini fazla fazla verirler.

Şimdi, bu karşılıklı yapılan hatalar ve karşılıklı savaş durumuna geliş süreci Türkiye'nin anlamsız derecede vakit kaybetmesine yol açmıştır.

Peki, doğru olan hangi davranıştır? Ne yapmalıdır?

Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk'ün başlatmış olduğu lâikleştirme politikasının devam etmesi kaçınılmazdır. Ama hangi noktaya kadar kaçınılmazdır? 1905 yılına kadar kaçınılmazdır. Yani Fransa'da kiliselerin ve Türkiye'de de İslâm'ın iktidara artık sahip olmak istemeyeceği ve iktidarın kökeninin ulus olduğunu kabul edeceği noktaya kadar kaçınılmazdır. Bundan sonra Türkiye'ye gerçek demokrasi gelecektir.

Merak etmeyin. Türkiye'de İslamcılar iktidara talip olmaktan sonunda vazgeçeceklerdir; yani İslamcılığı, şeriatı iktidara getirmek istemekten vazgeçeceklerdir. Dünyanın her yerinde vazgeçti de Türkiye'de mi vazgeçmeyecek? Üstelik, yukarıda parantez arasında da söylediğim gibi Türkiye

devletin pençesinin daima din üzerinde olduğu bir Osmanlı devletinden geliyor. Ama, bu vazgeçeceği noktaya kadar Kemalistlerin rasyonel davranmaları ve şu ayrımı yapmaları gerektiğini söylemek istiyorum:

“Kamu hizmeti alan, Kamu hizmeti veren ayrımı”. Kamu hizmeti verenler, dinsel simgeler kullanamazlar. Örneğin bir üniversite hocası veya kamu dairesinde bir tapu müdürü başörtüsü takamaz veya haç takamaz. Ama üniversiteye ders almaya yani kamu hizmetlerinden yararlanmaya gelen öğrenci baş örtüsü takabilir. İster parkayla gelir, ister hava müsaitse bermuda ile gelir, ister baş örtüsüyle gelir. Terlemek istiyorsa bu onun tercihidir. Veya şöyle bir örnek vereyim size: Postanede pul satan kadın orada devleti temsil ettiği için baş örtüsü takamaz. Ama oraya pul almaya (yani hizmet almaya) gelen bir kadın takabilir.

Dediğim gibi, Türkiye aynen Fransa gibi 1905 yılında gelene kadar devletin pençesi dinin üzerinde olacaktır. Çünkü gerçek demokrasi ancak seküler toplumlarda olur ve toplumu sekülerleştirmek için başka çare yoktur. Fakat toplum sekülerleştikten sonra baskıya gerek kalmaz. O noktaya kadar da rasyonel davranmak gerekir.

Artık 1905 yılına hızla giriyoruz, çünkü İslâm kendisi sekülerleşmeye başladı. Küreselleşme doğrusu burada Türkiye'nin lehine çalışıyor. Örnek vereyim. Beş yıldızlı otellerde yapılan nikahlar, takılan Versace kravatlar, İsrail'e ihracat yapmaya başlayınca bu ülkeye düşman olduğunu unutupveren MÜSİAD, bunlar yalnızca birkaç örnek.

Bu noktaya gelindikten sonra yani 1905 yılından sonra, dinsel uygulamalar artık sadece iki nedenle yasaklanabilir, tüm dünyada olduğu gibi: 1) Uluslararası standartlaşmış insan haklarına aykırı olduğu zaman. Meselâ kadın haklarına aykırı bir durum, birden fazla kadınla evlenmek gibi; 2) Sağlıkla ilgili konularda. Örneğin, Afrika Müslümanlarında görülen kız sünneti durumunda olduğu gibi.

Özet: 1) İslamcıların seçeneği yoktur. İslam bu ülkede iktidar hevesinden vazgeçecektir; şeriat bir seçenek olmaktan çıkacaktır. Fransa'da olduğu gibi, din iktidara talip olmaktan vazgeçecek, bireyle Tanrı arasında bir konu haline dönüşecektir; 2) Bu olana kadar devlet laiklik politikası izleyecek, ama mantıklı davranacaktır. Yoksa, bugün olduğu gibi İslamcılığı kuvvetlendirdiğiyle kalır.

Mantığın ölçüsü de şudur, tekrar ediyorum: Dinsel simge (örneğin baş örtüsü) taşımak konusunda devlet kamu hizmeti veren ve kendisini temsil eden kendi memuruna karışabilir, ama kamu alanlarında hizmet almaya gelenlere karışamaz. Mesele bu kadar basittir.